

Persuasive Methods and Rhetorical Strategies of Ibn Arabi in the Theory of "The End of Hell"

Fatemeh Rahimi¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran./ E-mail: fatemeh.rahimi@pnu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 10 May 2023 Accepted 6 September 2024 Published online 22 July 2025 Keywords: Ibn Arabi, rhetorical strategies, cessation of punishment, persuasive methods, Islamic mysticism.	Muhyiddin Ibn Arabi, in articulating his controversial theory of "the cessation of punishment" and attempting to normalize and reconcile it with religious propositions, has employed effective rhetorical strategies to persuade his audience, independent of the theological aspects of his theory. Identifying and analyzing these textual methods and lexical-linguistic mechanisms represents a novel critical approach that can reveal Ibn Arabi's unconscious thought processes in formulating and presenting this theory. Accordingly, the present study examines Ibn Arabi's persuasive techniques in proposing his theory of the cessation of punishment by analyzing these textual mechanisms. The findings indicate that Ibn Arabi, in structuring his theory, utilizes linguistic capabilities and the logic of difference, leading to semantic shifts in the words and concepts involved in his theory and the generation of new meanings. Ibn Arabi's innovative and norm-challenging semantic constructions in the process of altering the meanings of words and symbols result in the creation of paradoxical concepts such as "cold fire" and "painless punishment" in his theory, which substantially increases the complexity and interpretive difficulty for his audience. Ibn Arabi's rhetorical strategies in these semantic transformations occur within a framework of monologism and interpretive authoritarianism, relying on persuasive techniques to reproduce dominance for pluralistic and inclusivistic discourses while disrupting rival discursive systems. This article employs a descriptive-analytical method to reexamine Ibn Arabi's persuasive techniques and rhetorical strategies in proposing the theory of the cessation of punishment, focusing on his most significant works.
Cite this article: Rahimi, Fatemeh (2025). Persuasive Methods and Rhetorical Strategies of Ibn Arabi in the Theory of "The End of Hell". <i>Journal of Islamic Mysticism</i>, 16 (2), 106-121. DOI: http://doi.org/10.22034/16.2.12	
	© The Author(s). Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran. DOI: http://doi.org/10.22034/16.2.12

Extended Abstract

Introduction

The concept of eternal punishment has been a subject of theological debate throughout Islamic intellectual history. Muhyiddin Ibn Arabi (1165-1240 CE), one of the most influential figures in Islamic mysticism, adopted a controversial position regarding the destiny of hell's inhabitants through his theory of "the cessation of punishment" (inqiṭāʿ al-ʿadhāb). This theory, which posits that divine punishment in hell is not eternal but will eventually transform into a form of mercy, represents a significant departure from mainstream Islamic eschatology and has generated considerable discourse among theologians and scholars of mysticism.

Ibn Arabi's articulation of this theory did not rely solely on theological arguments but employed sophisticated rhetorical strategies and linguistic techniques to persuade his audience and reconcile his position with religious texts. While previous scholarship has predominantly focused on the theological implications and doctrinal validity of Ibn Arabi's theory, there remains a significant gap in examining the rhetorical mechanisms and linguistic strategies through which he constructed and advanced his arguments.

This research adopts a discourse-analytical approach to investigate the persuasive methods and rhetorical strategies employed by Ibn Arabi in formulating his theory of the cessation of punishment. The study examines how Ibn Arabi's rhetorical techniques facilitate semantic transformations of key religious concepts and terms to support his eschatological vision. Rather than engaging with the theological or doctrinal validity of his arguments, this research focuses on the linguistic mechanisms, semantic reconfigurations, and discursive strategies Ibn Arabi employs to advance his position within the competitive landscape of Islamic theological discourse.

The methodological framework for this research combines textual analysis with discourse theory, examining Ibn Arabi's most significant works, particularly the *Futuhāt al-Makkiyya* and *Fusus al-Hikam*, to identify patterns of argumentation, semantic innovations, and rhetorical techniques that characterize his articulation of the theory. By analyzing these rhetorical strategies, the study aims to uncover how Ibn Arabi's language constructs new meanings for established concepts and resolves apparent contradictions between his theory and religious propositions that seemingly contradict it.

Research Findings

The analysis reveals several distinctive rhetorical strategies and persuasive techniques employed by Ibn Arabi in advancing his theory of the cessation of punishment:

Semantic Transformation of Key Concepts: Ibn Arabi systematically reconstructs the meanings of pivotal eschatological terms. Most notably, he transforms the concept of "punishment" (ʿadhāb) by etymologically connecting it to "sweetness" (ʿadhb), suggesting that punishment ultimately becomes palatable to those in hell. This semantic reorientation represents a radical departure from conventional interpretations and enables him to maintain the letter of religious texts while fundamentally altering their implications. Similarly, he decouples the concepts of "fire" and "punishment," arguing that

perpetuity in hellfire does not necessitate eternal suffering, thus creating the paradoxical concept of "cold fire."

Creation of Conceptual Distinctions: Ibn Arabi employs sophisticated distinctions to resolve apparent contradictions between his theory and religious texts that explicitly mention eternal punishment. He distinguishes between "eternity in punishment" and "eternity in painful punishment," arguing that while punishment may be eternal, the experience of pain associated with it is not. This distinction creates space for his theory while seemingly preserving the literal meaning of religious texts mentioning eternal punishment.

Strategic Reversal of Burden of Proof: When confronting textual evidence that explicitly supports eternal punishment, Ibn Arabi employs a rhetorical technique of burden reversal. Rather than addressing these texts directly, he claims that there is "no definitive textual evidence for eternal punishment," thus shifting the burden of proof to opposing viewpoints. This rhetorical maneuver allows him to avoid direct confrontation with challenging texts while positioning his interpretation as the default.

Monologic Interpretation and Interpretive Authoritarianism: Ibn Arabi often presents his interpretations as definitive, displaying what can be characterized as interpretive authoritarianism. He reduces the polysemic nature of religious texts to a single narrative that aligns with his theory, effectively silencing alternative readings. This monologic approach positions him as having privileged access to textual meanings, allowing him to dominate the interpretive field.

De-metaphorization of Metaphorical Language: When confronted with metaphorical expressions in religious texts that support eternal punishment (such as "until a camel passes through the eye of a needle"), Ibn Arabi deliberately interprets these metaphors literally, stripping them of their metaphorical significance to neutralize their implications for his theory. Conversely, he employs metaphorical readings when literal interpretations would contradict his position.

Anthropological and Theological Presuppositions: Ibn Arabi's rhetorical strategies are grounded in distinctive theological and anthropological presuppositions that facilitate his arguments. He posits an innate monotheistic disposition in all humans, including disbelievers, which serves as the anthropological foundation for his theory that divine mercy will eventually encompass all beings. Similarly, his emphasis on divine mercy over divine justice creates a theological framework that predisposes acceptance of his theory.

Conclusion

This analysis reveals that Ibn Arabi's theory of the cessation of punishment is advanced not merely through theological argumentation but through sophisticated rhetorical strategies and linguistic manipulations that transform established concepts and reorient religious discourse. By reconfiguring the semantic field of eschatological terminology, Ibn Arabi creates conceptual space for his theory while appearing to maintain fidelity to religious texts.

The significance of these findings extends beyond understanding Ibn Arabi's specific eschatological views. They illuminate broader patterns in how theological innovation occurs within traditional

religious frameworks, particularly how linguistic and rhetorical techniques facilitate conceptual transformation while maintaining an appearance of continuity with tradition. The study demonstrates how Ibn Arabi's discourse operates within a competitive field of rival interpretations, employing strategies of semantic transformation, conceptual distinction, and interpretive authoritarianism to establish dominance for pluralistic and inclusivistic discourses.

This research contributes to the growing field of discourse analysis in Islamic studies by highlighting how theological positions are not merely propositional claims but are constructed through complex rhetorical strategies and discursive techniques. It suggests that a comprehensive understanding of Islamic theological development requires attention not only to the content of arguments but to the rhetorical mechanisms through which these arguments are constructed and advanced.

Further research might explore how Ibn Arabi's rhetorical strategies influenced subsequent mystical and theological discourse in Islam, and how similar techniques are employed in other contexts of religious innovation and reinterpretation. Additionally, comparative studies examining rhetorical strategies across different religious traditions could yield valuable insights into the common linguistic mechanisms through which theological innovation occurs within traditional frameworks.

شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن عربی در نظریه «پایان دوزخ»

فاطمه رحیمی ✉

۱. استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: fatemeh.rahimi@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	محی‌الدین ابن عربی در تقریر نظریه بحث برانگیز «انقطاع عذاب» و تلاش برای هنجارمندسازی و سازگارنمایی آن با گزاره‌های دینی، صرف نظر از سویه‌های الهیاتی نظریه خود، در راستای اقناع مخاطبان از راهبردهای بیانی مؤثری بهره برده است. شناخت و بررسی این شیوه‌های متنی و ساز و کارهای واژگانی-زبانی، شیوه نقادانه جدیدی است که می‌تواند ناخودآگاه ذهن ابن عربی را در طرح و تقریر این نظریه نشان دهد. بر همین اساس، پژوهش حاضر با واکاوی این ساز و کارهای متنی، به بررسی شیوه‌های اقناعی ابن عربی در طرح نظریه انقطاع عذاب وی پرداخته است. حاصل بررسی‌های انجام گرفته نشان داد که ابن عربی در راستای سامان‌دهی به نظریه خود، با استفاده از توانمندی‌های زبانی و به کارگیری منطقی تفاوت، موجب چرخش معنایی واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه خود و زایش معانی جدید برای آن‌ها می‌شود. معناترشی‌ها و معناسازی‌های مبتکرانه و هنجارستیزانه ابن عربی در روند تغییر معنای واژگان و نشانه‌ها، منجر به ابداع مفاهیم ناسازنمایی مانند «آتش سرد» و «عذاب بدون درد» در نظریه وی می‌شود که پیچیدگی و دشواری مدعیات وی را برای مخاطبان دوجندان می‌کند. راهبردهای بیانی ابن عربی در این دگرسانی‌های معنایی در بستری از تک‌گویی و استبداد فهم، و با تکیه بر شیوه‌های اقناعی، در راستای بازتولید سلطه برای گفتمان‌های تکثرگرایی و شمول‌گرایی، و گسست در نظام گفتمان‌های رقیب به کار رفته است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با هدف بازخوانی شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن عربی در طرح نظریه انقطاع عذاب، به بررسی مشهورترین آثار ابن عربی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها:

ابن عربی، راهبردهای بیانی، انقطاع عذاب، شیوه‌های اقناعی، عرفان اسلامی.

استناد: رحیمی، فاطمه (۱۴۰۴). شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن عربی در نظریه «پایان دوزخ». پژوهشنامه عرفان، ۱۶ (۲)، ۱۲۱-۱۰۶.

DOI: http://doi.org/10.22034/16.2.12

© نویسندگان.

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

۱. مقدمه

در آخرت‌شناسی عرفانی ابن عربی رویکرد کثرت‌گرایانه‌ای وجود دارد که در آن نجات و رستگاری و نجات‌نهایی نه منحصر به یک دین، گروه و فرقه بلکه امر مشترکی است که همه انسان‌ها به گونه‌ای -چه به صورت برابر و چه به صورت نابرابر- از آن برخوردار می‌شوند. وی بر اساس اندیشه صوفیانه‌ای که هسته مرکزی آن را مفهوم «رحمانیت» (رحمت فراگیر الهی) یا «فراخ بخشایش‌گری خدا» (ر.ک. میبیدی ۱۳۷۱: ۱۱-۲) شکل می‌دهد، نظریه انقطاع عذاب را پی‌ریزی می‌کند. در مقابل چنین رویکردی، اندیشه انحصارگرایانه‌ای وجود دارد که با تأکید بر دو مفهوم «عدل الهی» و «مجازات اخروی» نجات و رستگاری اخروی را مختص مؤمنین و خداپسوارانی می‌داند که در دنیا مطابق با فرامین الهی زیسته‌اند و کافران و خداپسواران را بی‌نصیب از این عاقبت نیک می‌داند. این دو رویکرد متخالف را می‌توان به مثابه دو گفتمان متنازع تاریخی در نظر گرفت که در بستر آن دو نظریه متقابل «اعتقاد به خلود عذاب اخروی» و «اعتقاد به انقطاع عذاب اخروی» شکل گرفته است. طرفداران این دو نظریه متقابل در بستر دو گفتمان متنازع تاریخی مذکور با بهره‌گیری از شیوه‌های اقناعی و راهبردهای مناسب کلامی در صدد کسب مشروعیت برای مدعیات خود، و اعتبارزدایی از مدعیات رقیب برآمده‌اند. در همین راستا ابن عربی نیز مانند دیگر نظریه‌پردازان مسلمان علاوه بر بیان سویه‌های کلامی نظریه خود، با بکارگیری سازوکارهای بیانی و واژگانی مناسب می‌کوشد تا با هنجارمندسازی نظریه خود و سازگارنمایی آن با گزاره‌های دینی، دیدگاه‌های متعارض را تخطئه و تضعیف کرده و سلطه گفتمان رقیب را در هم شکند.

همانطور که هر نویسنده‌ای در بستر گفتمان خودی به شیوه‌ای همسو با اهداف خود اقدام به تولید معناهای جدید می‌کند، (ر.ک. میلز ۱۳۸۲: ۱۹۸) ابن عربی نیز در بستر گفتمان کثرت‌گرایی، و در برابر چالش‌هایی که از سوی گفتمان‌های رقیب مطرح می‌شود، با استفاده از توانمندی‌های زبانی و بهره‌گیری از منطق تفاوت، دست به غیریت‌سازی واژگان، مفاهیم و گزاره‌های ناهمخوان با فرضیه خود می‌زند. وی در جهت اثبات نظریه خود و هم‌سو سازی آن با گزاره‌های دینی، پاره‌ای از واژگان و مفاهیم را چنان دچار استحاله می‌کند که منجر به زایش معانی کاملاً متفاوت و به تبع آن روایتی کاملاً نو از مفاهیم ایدئولوژیک می‌شود. او به مثابه سوژه و عامل پیش‌برنده گفتمان کثرت‌گرایی و شمول‌گرایی، از یک سو متأثر از اندیشه نهادینه شده در این گفتمان، و از سوی دیگر مؤثر بر آن است (سلطانی ۱۳۹۱: ۸-۴۷). حاکمیت فضای گفتمانی بر اندیشه ابن عربی موجب می‌شود که ذهنیت وی در مقام سوژه، به دو قطب «ما» و «آنها» سامان‌دهی شده و بر این اساس تمامی مدعیات و مواضع وی در قالبی دوگانه پدیدار شود (ر.ک. همان: ۱۱۲).

حاصل این دوگانه‌گرایی بکارگیری شیوه‌ها و استراتژی‌هایی است که در قالب روش‌هایی مانند وارونه‌سازی، طبیعی‌سازی، تک‌گویی و ... برای پیشبرد گفتمان خودی و تضعیف گفتمان رقیب صورت می‌گیرد. در این مقاله بررسی راهبردهای کلامی ابن عربی در روند تولید معنا برای واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه پایان دوزخ، در بستر تحلیل گفتمانی صورت گرفته است و با توجه به ظرفیت مقاله، صرف نظر از بررسی مبانی سیاسی، اجتماعی و مذهبی مؤثر بر شکل‌گیری نظریه وی، به بازنمایی شیوه‌های اقناعی وی و تاثیر آن بر خواننده پرداخته شده است. بدین منظور پس از بیان پیشینه تحقیق، در هر بخش مقاله ابتدا فقراتی از دیدگاه ابن عربی بیان شده و سپس سازوکارهای اقناعی به کار رفته در آن مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه ابن‌عربی‌پژوهی تاکنون پژوهشی با رویکرد بازنمایی شیوه‌های اقناعی و راهبردهای زبانی ابن‌عربی در نظریه انقطاع عذاب وی صورت نگرفته است. در خصوص ابن‌عربی و نظریه او در باره انقطاع عذاب مقالات بسیاری نوشته شده است که همه

آنها در جهت تبیین جنبه‌های کلامی و الهیاتی نظریه وی بوده است. مثلاً مقاله ابراهیمی (۱۳۷۶) با عنوان «عذاب دائم از دیدگاه ابن عربی»، مقاله اسماعیلی (۱۳۹۰) با عنوان «خلود عذاب در مکتب ابن عربی»، مقاله حیدری فرد و فرقانی (۱۳۹۲) با عنوان «خلود در عذاب از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی»، مقاله بطحائی گلپایگانی (۱۳۹۲) با عنوان «بررسی و تحلیل نظریه ابن عربی در نفی جاودانگی عذاب دوزخیان» و مقاله حسینی فر و امینی کهریزسنگی (۱۳۹۸) با عنوان «بررسی و نقد دلایل ناهمسانی خلود و عذاب در اندیشه ابن عربی و تابعان» از جمله مقالات قابل اشاره در این زمینه هستند. مقالات دیگری نیز فرضیه انقطاع عذاب ابن عربی را با رویکرد انتقادی مورد بررسی قرار داده‌اند؛ به عنوان مثال دیباجی و گلی‌فروشان (۱۳۹۰) در مقاله «نقد و بررسی دلائل انقطاع عذاب جهنم از نظر ابن عربی و ملاصدرا» برخی از استدلال‌های ابن عربی را با توجه به دیدگاه‌های علامه طباطبایی مورد نقد قرار داده‌اند. همچنین بیات (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی و نقد دیدگاه ابن عربی در باب کیفیت عذاب اخروی با تکیه بر آثار قرآنی و براهین عقلی» مدعیات ابن عربی را درباره پایان‌پذیری عذاب اخروی با رویکردی انتقادی و بر اساس آنچه که دلائل عقلی و نقلی خوانده، به چالش کشیده است. همانطور که ملاحظه می‌شود، پژوهش‌هایی از این دست هیچ یک به بررسی شیوه‌ها و سازوکارهای زبانی دخیل در ابن عربی در شکل‌گیری نظریه انقطاع عذاب ابن عربی نپرداخته‌اند. تنها پژوهش مرتبط با این موضوع، مقاله «نقد گفتمانی خوانش ابن عربی از آیات قرآن در اثبات فرضیه پایان‌پذیری عذاب» از سیاه‌کوهیان (۱۳۹۹) است که نویسنده در آن با رهیافت تحلیل گفتمانی به نقد و بررسی خوانش‌های عرفانی ابن عربی از آیات قرآن در اثبات نظریه او پرداخته است. وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین در آن است که این مقاله نقش شیوه‌های اقناعی و راهبردهای کلامی ابن عربی را در فرآیند تغییر معنای واژگان و مفاهیم دخیل در شکل‌گیری نظریه وی مورد بررسی قرار داده و صرف نظر از سویه‌های تئولوژیک آن، در پی بازنمایی چگونگی کاربست این شیوه‌ها و راهبردها در این نظریه است.

۳. ابن عربی و بازآفرینی مفاهیم

همان طور که هر نویسنده در بستر گفتمان خودی و در فرضیه‌پردازی‌های خود، معنا و کاربرد واژه‌ها، تعبیر، گزاره‌ها و قضایا بر اساس مواضع خود تغییر می‌دهد (مک‌دائل، ۱۳۸۰: ۹۹)، ابن عربی نیز در تبیین فرضیه خود متناسب با موقعیت و هویت متمایز خود، یعنی یک عارف وحدت وجودی تمام‌عیار سخن می‌گوید و معانی واژگان و مفاهیم را بر همین اساس تغییر می‌دهد. ارائه معانی متفاوت، تازه و دشواریاب برای مفاهیم توسط ابن عربی موجب زایش معنایی برای آنها شده و هویت آنها را کاملاً دگرگون می‌کند. وی در این روند با نفی معانی بالفعل (متداول) مفاهیم، و استحصال معانی غیرمتعارف که به صورت بالقوه در آنها پنهان است، موجب چرخش معنایی واژگان و مفاهیم کلیدی در فرضیه خود می‌شود.

۳-۱. دگرسازی معنای مفهوم عذاب

در قاموس ابن عربی واژه «عذاب» برگرفته از «عذب» به معنای «گوارا» است؛ از نظر وی عذاب را به دلیل گوارایی طعم عذاب نسبت به اهل دوزخ «عذاب» نامیده‌اند و رابطه «عذاب» با «عذب» مانند رابطه پوست با مغز است که معنای باطنی آن را از نااهلان می‌پوشاند (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۹۴). پیروان ابن عربی بر اساس این دگرسانی معنایی مدل‌های مختلفی از فرآیند عذاب‌شدن عذب بیان کرده‌اند (ر.ک. قیصری، ۱۳۷۵: ۶۶۱؛ خوارزمی، ۱۳۷۵: ۳۱۰). ابن عربی در سراسر نظریه خود این پیش‌فرض واژه‌شناختی را به عنوان یک اصل پذیرفته و بر اساس آن نظریه خود را بسط داده است. وی در این فرضیه با برجسته‌سازی صفت رحمت خدا و به حاشیه راندن صفت غضب الهی (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۲: ۶۷۳)، معتقد است گزاره‌های دینی مانند

این که «دوزخیان از آتش بیرون نخواهند رفت» (بقره/۱۶۷) یا «دوزخ از همه جنّ و انس پر خواهد شد» (سجده/۱۳)، خدشه‌ای به فرضیه او نمی‌رساند؛ زیرا بنابر قاعده «سبقت رحمت بر غضب» - که حدیث نبوی «سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي» (مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱۰۸) مؤید آن است - دوزخیان نهایتاً در درون آتش به رحمت الهی خواهند پیوست (ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۲: ۶۷۳). از نظر ابن عربی وجه تطابق این حدیث نبوی با دو آیه مذکور فقط در پذیرش عذاب شدن عذاب (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۲۶۳) و تصور نوعی نعیم در درون آتش برای اهل دوزخ (همان، ج ۲: ۶۷۳) است.

ابن عربی با برقراری پیوند لفظی میان دو واژه «عذاب» و «عذب» زمینه تغییر در معنای عذاب را فراهم می‌کند؛ وی با نوعی هنجارگریزی معناشناختی، معنای رایج عذاب را طرد کرده و معنای جدید کاملاً متضادی برای آن طراحی می‌کند. در منازعات گفتمانی اساساً هر گفتمان، مخزنی برای نگهداری مازاد معنایی تولید شده محسوب می‌شود و معناهایی که یک نشانه در گفتمان‌های دیگر دارد، به وسیله یک گفتمان خاص طرد می‌شوند تا یک واحد معنایی جدید خلق شود (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۵۷). استحاله مفهومی واژه عذاب و تولید معنای جدید برای آن در نظریه ابن عربی از طریق ربط «عذاب» به «عذب» - صرف نظر از چالش‌های ایتمولوژیک - با هنجارهای زبانی رایج در متون دینی نیز مطابقت ندارد؛ زیرا کاربرد واژه عذاب و مشتقات آن در آیات و روایات، همواره بر مفهوم مشقت و رنج دلالت داشته و در هیچ موردی نشانه‌ای از عذاب شدن عذاب دیده نمی‌شود (ر.ک. بیات، ۱۳۹۳: ۱۰۴ و ۹۷).

شیوه اصلی ابن عربی در صورت‌بندی این مدعا تقلیل معنایی مفهوم «عذاب» و ایجاد نوعی فروبستگی و محدودیت در راستای تغییر معنایی این واژه است. او با این شیوه معنای واژه عذاب را به طور دلخواهی و از طریق ساخت‌شکنی مفهومی دچار چرخش معنایی می‌کند. این چرخش معنایی از طریق تقلیل مفاهیم متعدد یک نشانه به یک معنا و ایجاد نوعی انسداد معنا صورت می‌گیرد. چنین شیوه‌ای از جمله راهکارهایی است که گفتمان‌ها از آن طریق می‌کوشند تا با ممانعت از ظهور مفاهیم گسترده نشانه‌ها، آنها را در شبکه گفتمانی خود به دام ببندازند (ر.ک. حاجتی و رضی، ۱۳۹۲: ۵۱؛ سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۳۸؛ سلطانی، ۱۳۹۱: ۹-۹۷) و با ارائه مفهیمی که با مقاصدشان سازگار است، موجب دگرسانی معنایی آنها شوند. بدینسان ابن عربی از یک طرف در معنای هنجارین و طبیعی عذاب انسداد ایجاد می‌کند و از طرف دیگر با عدول از منطق واژه‌شناسی و طرح معنایی دیرپاب، ظرفیت معنایی جدیدی را به واژه عذاب می‌افزاید و با تولید معنایی ساختارشکنانه، معنای سنتی ایدئولوژیک آن را متلاشی می‌کند و هویتی کاملاً متمایز از آن در ذهن خواننده طرح‌ریزی می‌کند.

۲-۳. دگرسازی معنایی مفهوم آتش

ابن عربی خلود در آتش جهنم را غیر از خلود در عذاب می‌داند؛ وی معتقد است دوزخیان پس از آن که مدتی در آتش سپری کنند، چنان با آتش انس می‌گیرند که آتش برای آنها سرد می‌گردد (ابن عربی ۱۴۲۴ق: ۹۴) و پس از اتمام مدت عذاب با آنکه درون آتش‌اند، از آرامش و رحمت الهی برخوردار می‌شوند (عفیفی، ۱۳۸۰: ۱۴۸). وی سرد شدن آتش بر دوزخیان را از سنخ برودت آتش بر حضرت ابراهیم می‌داند که ابتدا از تصور آتشی مهلک معذب بود؛ اما در نهایت آتش بر او سرد و سلام گشت. (ابن عربی، ۱۴۲۴ق: ۷۰-۱۶۹) بنابراین از نظر ابن عربی خلود در آتش مستلزم عذاب دائم نیست.

ابن عربی برای اثبات مدعای خود به هنجارهای نحوی به کار رفته در قرآن نیز نظر دارد و معتقد است آنچه از آیات و قرائن نحوی موجود در آنها بر می‌آید، بیانگر خلود در «نار» است نه خلود در «عذاب». وی با شیوه‌های نحوی گوناگونی نشان می‌دهد که در مطاوی آیات قرآن مفهوم خلود راجع به آتش یا امور دیگری مانند «تحمل سنگینی بار گناه در قیامت» و «تفرین خدا و

فرشتگان و مردم» است و نه عذاب (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۲۴ق: ج ۳: ۷۷؛ همو ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۱۰۶؛ ابن عربی، ۱۳۸۵ش: ۳۹۳). مدعای اصلی ابن عربی - فراتر از این مباحث نحوی - ایجاد شکاف معنایی میان دو مفهوم «آتش» و «عذاب»، و نفی هر گونه ملازمه‌ای میان این دو مفهوم است. ماحصل این گسست معنایی، زایش مفهوم ابداعی «آتش سرد» در نظریه ابن عربی است که در روند غیریت‌سازی مفاهیم ساخته می‌شود.

ابن عربی در مدعای اخیر خود خلود دوزخیان در آتش را می‌پذیرد، اما معنای آتش نزد ابن عربی از معنای متعارف و طبیعی خود خارج شده است و او آن را آن طور که عموم دین‌باوران می‌فهمند، به رسمیت نمی‌شناسد. این گونه فهم هنجارستیزانه از واژگان و معنا تراشی‌ها و معنا سازی‌های مبتکرانه، به واسطه غیریت‌سازی مفاهیم در متن نظریه ابن عربی رخ می‌دهد. غیریت‌سازی یا ستیهندگی، یکی از ترفندهای شایع در منازعات گفتمانی است که غالباً برای تشدید خصومت و تضاد بین یک گفتمان و گفتمانی دیگر، و یا سیاه‌نمایی جنبه‌های مثبت گفتمان رقیب به کار می‌رود (ر.ک. سلطانی، ۱۳۹۱: ۹۷-۹؛ هال، ۱۳۸۶: ۸۷-۷؛ سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۳۸). ابن عربی به شیوه‌ای مبتکرانه این شیوه را، نه برای تشدید تعارض میان دو مکتب فکری، بلکه برای متمایز ساختن و جداسازی دو مفهوم «آتش» و «عذاب» و گسستن هر گونه پیوندی میان آنها به کار می‌برد و با این شیوه موجب دگرگونی معنایی واژه آتش در روایت‌های ساختارشکنانه خود می‌شود.

۳-۳. دگر سازی معنایی مفهوم خلود

یکی از راهبردهای مهمی که ابن عربی در باورپذیری دیدگاه خود در فرضیه پایان دوزخ به کار می‌گیرد، نادیده گرفتن و استتار گزاره‌های غیر قابل تردیدی است که مدعای او را در باب انقطاع عذاب به چالش می‌کشد. وی با به حاشیه راندن دسته‌ای از گزاره‌های دینی که صراحتاً خلود را نه به «آتش»، بلکه به ذات «عذاب» نسبت می‌دهد، در پی کتمان شواهد علیه نظریه خود است. مهم‌ترین قسم این گزاره‌ها آیاتی است که واژه عذاب را همراه با واژه «خلود» یا مشتقات آن نظیر «خالد» و «خلد» و «یخلد» به کار می‌برد؛ عباراتی نظیر ﴿فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ﴾ (زخرف/۷۴)، ﴿يَخْلُدُ فِيهِ مُهَانًا﴾ (فرقان/۶۹)، ﴿وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ﴾ (مائده/۸۰)، ﴿عَذَابُ الْخُلْدِ﴾ (یونس/۵۲؛ سجده/۱۴) که به هیچ وجه قابلیت تأویل ندارند.

ابن عربی در رفع این چالش معتقد است در این آیات اگرچه خلود عذاب مطرح شده است، لفظ عذاب به طور علی‌الاطلاق به کار رفته و در هیچ‌کدام از آنها وصف «عذاب اَلیم» دیده نمی‌شود. از نظر وی این طرز بیان حاکی از آن است که اهل جهنم اگرچه در عذاب مَخْلَدند، اما خلود آنها در عذاب بدون اَلَم خواهد بود (ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۴: ۱۰۸؛ ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷). پس آنچه این گونه آیات بر آن دلالت دارد، صرفاً خلود عذاب به طور علی‌الاطلاق است، نه خلود عذاب اَلیم. بر این اساس دو گونه «خلود» قابل تصور است؛ خلود عذاب همراه با اَلَم و خلود عذاب بدون اَلَم. برون‌داد این تقسیم‌بندی نامتعارف، قطع ملازمه میان «عذاب» و «اَلَم»، و تصور یکی بدون دیگری است؛ بر این اساس می‌توان شخصی را تصور کرد که در عذاب مَخْلَد است، ولی متألّم از آن نیست؛ بدینسان ابن عربی با تفکیک عذاب به «اَلیم» و «غیر اَلیم»، اصل «خلود عذاب» را با فرض «انقطاع اَلَم» آشتی می‌دهد و تأکید می‌کند خلود عذاب غیر از تداوم اَلَم است (ر.ک. ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷).

حاصل این دگرگونی معنایی در مفهوم خلود، صورت‌بندی جدیدی از مفهوم عذاب است که موجب حذف مؤلفه «اَلَم»، از این مفهوم شده و معنای منطقی آن را بالکل خنثی می‌سازد. ابن عربی در فرآیند تحول مفاهیم، پس از اینکه مفهوم عذاب را خنثی کرده و آن را به امری دلپذیر تبدیل می‌کند، با ایجاد فاصله معنایی بین دو مفهوم «عذاب» و «آتش»، جاودانگی آتش را جایگزین جاودانگی عذاب قرار می‌دهد؛ اما او در نهایت ناگزیر می‌شود برای دگرگون ساختن معنای خلود، مؤلفه اَلَم را از مفهوم

عذاب خارج کند تا بتواند متعلق جدیدی برای خلود، تحت عنوان «خلود ألم» -در برابر خلود عذاب- مطرح کند؛ وی زمانی که خلود ألم مطرح می‌شود، خلود عذاب را نفی می‌کند و زمانی که خلود عذاب مطرح می‌شود، «خلود ألم» را نفی می‌کند. نتیجه چنین موضع سر در گم کننده‌ای، منجر به پیدایش مفاهیم غریبی مانند «عذاب بدون درد» و «آتش بدون عذاب» در نظریه وی می‌شود که دشواریابی نظریه او را دوچندان می‌نماید.

در چنین تفسیرهای یک‌جانبه‌ای که نشان‌دهنده شیوه تک‌گویی مفسر است، مفاهیم موجود در یک متن به یک روایت واحد که بر متن تحمیل می‌شود، تقلیل پیدا می‌کند (سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۴۰). در این روش مفسر سطح آگاهی خود را بالاتر از دیگر آگاهی‌ها و ایدئولوژی‌ها فرض می‌کند و بر اساس روایت واحدی که به متن تحمیل کرده، نشانه‌ها و واژگان آن را مطابق با اهداف ایدئولوژیک خود تفسیر می‌کند (ر.ک. مکاریک، ۱۳۹۰: ۹۸). این نوع تفسیر به عنوان پیام نهایی متن، مطابق با الگوهای فکری مفسر به مخاطبان منتقل می‌شود و در این فرآیند، مفاهیم و واژگان در نظام زبانی و فکری مفسر به گونه‌ای دگرگون می‌شوند که بستری مناسب برای تفسیرهای ساختارشکنانه او فراهم سازند.

۴. وارونه‌سازی مفاهیم

به اعتقاد بسیاری از دین‌باوران، در متون دینی شواهد قاطعی وجود دارد که به وضوح از جاودانگی دوزخ خبر می‌دهد. با این حال، ابن عربی بر این باور است که این شواهد، برخلاف بدهات ظاهری خود، دلالت قطعی ندارند (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۱۶۴). او معتقد است که در حالی که در مورد «جاودانگی بهشت» شواهد غیر قابل تردید وجود دارد، در مورد «جاودانگی جهنم» چنین شواهدی وجود ندارد (همان: ۱۶۴). از نظر ابن عربی، نه تنها نصی برای تأیید «جاودانگی دوزخ» در دست نیست، بلکه به دلیل عدم تناسب «کیفر نامحدود اخروی» با «جرم محدود دنیوی»، پذیرش چنین عقیده‌ای از نظر عقل نیز غیر قابل قبول و ناهماهنگ با عدالت الهی است (ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۳: ۷۷؛ ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۳۵۴؛ صدرالمألهین شیرازی، ۱۴۱۷ق: ۳۱۵).

ابن عربی بر این باور است که پذیرش ابدیت عذاب نیازمند وجود نصوص صریح و قابل اعتمادی است که از تواتر کافی برخوردار باشند، طوری که عقل انسان نتواند آن را انکار کند (ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۴۳). به اعتقاد او، پذیرش جاودانگی، چه در باره جهنم و چه در باره بهشت، به عنوان یک امر ذاتاً ممکن، به علت ایجابی نیاز دارد. در این میان، اعتقاد به ابدیت بهشت به دلیل وجود نشانه‌های صریح ضروری است، اما اعتقاد به ابدیت جهنم به دلیل عدم وجود چنین نشانه‌هایی، ضرورت ندارد (ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۲۶۳). او عباراتی مانند «لامقطوعه» (واقع/ ۳۲) و «غیر مجذوذ» (هود/ ۱۰۸) را در آیات قرآن که در وصف نعمت‌های بهشتی بیان شده است، نشانه‌های غیر قابل تردیدی از جاودانگی بهشت می‌داند؛ ولی معتقد است که از آنجا که چنین اوصافی در باره عذاب جهنم وجود ندارد، نمی‌توان به ابدیت آن قائل شد (ابن عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۳: ۷؛ همو، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۳۵۶).

ابن عربی بسیاری از نشانه‌های صریحی را که به وضوح ادعای او را نقض می‌کند، نادیده گرفته است. او با استفاده از عباراتی مانند «پذیرش جاودانگی دوزخ بسته به وجود نصوص متواتر قابل اعتماد است» و «جاودانگی دوزخ امری ذاتاً ممکن است»، سعی دارد مدعای خود را طبیعی‌سازی کند و در عین حال قطعیت ادعاهای رقیب را در این زمینه تردیدپذیر نماید. وی با وارونه‌سازی مفاهیم و بکارگیری مغالطه‌ای نه چندان آشکار به جای «فقدان نص بر انقطاع عذاب»، «فقدان نص بر خلود عذاب» را طرح کرده و ذهن مخاطب را در مسیری خلاف داده‌های گفتمان رقیب پیش می‌برد. این گونه وارونه‌سازی مفاهیم، شیوه‌ی است در منازعات گفتمانی (ر.ک. حاجتی و رضی، ۱۳۹۲: ۵۶-۷) که با آن می‌توان در برابر یک سنت یا مکتب که تلقی ویژه‌ای از یک آموزه یا اصل دارد، تفسیری به کلی متضاد و مغایر با آن ارائه نمود و بستری تازه برای روایتی دیگرگون از آن پدید آورد.

(ر.ک. ضمیران، ۱۳۹۰: ۳۸). ابن عربی علاوه بر شیوه وارونه-سازی با تکرار چندین باره مدعایش (فقدان نصوص معتبر بر خلود عذاب) با لحن قاطعانه، به طور غیر مستقیم می‌کوشد تا چنین مدعایی را طبیعی و هنجارمند جلوه دهد و از این طریق زمینه هرگونه تشکیک در صحت فرضیه خود را در ذهن مخاطبانش از بین ببرد.

۵. تک‌گویی و استبداد مفاهیم

رسوخ برخی الگوواره‌های انسان‌شناختی و خداشناختی کثرت‌گرایانه و شمول‌گرایانه در نظام اندیشگانی ابن عربی موجب شده است که وی به خوانشی نامتعارف و ساختارشکنانه از برخی آموزه‌های دینی دست زند تا بتواند در برابر انبوهی از گزاره‌ها و مفاهیمی که از سوی اغلب دین‌باوران بدیهی شمرده می‌شوند، نظریه خود را اثبات کند.

۱-۵. دگرگونی در معنای توحید

بنا بر انسان‌شناسی عرفانی ابن عربی هر انسانی بنابر اعتراف ازلی به ربوبیت خدا در روز الست ذاتاً دارای طینت الهی، و واجد فهم عمیق و ناخودآگاه توحیدی است (ر.ک. ابن عربی، ۱۳۹۷ق، ج ۱: ۲۵۷، ج ۱۲: ۲۶۸-، ج ۱۴: ۲۶۶). وی فطرت توحیدی را در انسان چنان ذاتی و جوهری می‌شمارد که اعمال و نیت ناشایست انسان از قبیل کفر و شرک را امری عارضی، و پیامد آنها (عذاب) را نیز موقت و فناپذیر می‌داند (ر.ک. ابن عربی، ۱۳۹۷ق، ج ۱۴: ۲۶۶؛ ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۴: ۲۳، ج ۳: ۵۳۲، ج ۲: ۳۰۰؛ ابراهیمی، ۱۳۷۶: ۱۱۳). بر اساس این نظریه همه انسان‌ها حتی کافران و آنان که هرگز خدا را عبادت نمی‌کنند دارای نوعی توحید ناخودآگاهند (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۴: ۲۳؛ ج ۳: ۵۳۲، ج ۲: ۳۰۰). از نظر وی مشرکان نیز به مرتبه‌ای از این توحید رسیده‌اند؛ چون کسی که نزد خدا شریکی را شفیع و واسطه قرار می‌دهد، خدا را چنان بلندمرتبه و والا می‌داند که آن شفیع فاقد آن مرتبه، و فروتر از اوست (ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۳۰۰). ابن عربی از این انگاشت‌های انسان‌شناختی نتیجه می‌گیرد که شمه‌ای از حقیقت توحید در کافران و مشرکان وجود دارد و همین امر سبب می‌شود که خدا عذاب آنها را در دوزخ مبدل به رحمت کند (ر.ک. ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۳۰۰).

ابن عربی با رویکردی آرمان‌گرایانه، اعتقاد دارد که همه افراد به نوعی از توحید ناخودآگاه و فطری برخوردارند و این را به عنوان پایه انسان‌شناختی فرضیه خود در نظر می‌گیرد. اما در فرآیند اثبات ادعای خود، با تغییر در مفهوم توحید، معنای آن را به حدی کاهش می‌دهد که باعث درهم‌آمیختگی سه مفهوم ناسازگار «ملحد»، «مشرک» و «موحد» می‌شود. این دگرگونی و تغییر مفهومی در نظریه‌پردازی ابن عربی به گونه‌ای پیش می‌رود که تضاد مفهوم توحید با دو مفهوم ناسازگار دیگر، یعنی الحاد و شرک، از بین می‌رود و تا حدی با آنها هم‌سطح و هم‌تراز می‌شود.

ابن عربی توحید ناخودآگاه فطری در همه افراد بشر را پایه انسان‌شناختی فرضیه خود قرار می‌دهد؛ او در اثبات ادعای خود با دخل و تصرف در مفهوم توحید، معنای آن را چنان گسترش می‌دهد که تمایز و سته‌پندگی سه مفهوم متباین «توحید»، «کفر» و «شرک» بایکدیگر از بین می‌رود. پدید آمدن چنین توسعه‌ای در مفهوم توحید موجب زایش مفاهیم متنافی‌الاجزایی همانند «مشرک موحد» و «کافر موحد» در نظریه ابن عربی می‌شود که مدعیات دشواریاب او را دچار معناپریشی بیشتری می‌کند. ایجاد این گونه تغییر معنا در مفاهیم ایدئولوژیک، همراه با مسامحات تناقض‌آمیز، نهایتاً منجر به مسخ آموزه توحید در نظریه ابن عربی می‌شود (ر.ک. سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۴۵). یکی از راهبردهای کارآمد در منازعات گفتمانی مسخ آموزه‌هاست که از طریق آن مفاهیم اصلی یک نظریه طوری بازسازی می‌گردد که از محتوای اصلی خود تخلیه شده و بیانگر درستی ادعای نویسنده باشد (عبدی و زرقانی، ۱۳۹۶: ص ۱۳۴).

۱-۵. عقیم‌سازی مفهوم وعید

اساس نگرش شمول‌گرایانه ابن عربی در نظریه انقطاع عذاب بر خداشناسی عرفانی وی استوار است که در آن مؤلفه «اعتماد بیش از حد به رحمت خدا»، به عنوان یکی از مهم‌ترین اصول حیات صوفیانه، (ر.ک. غنی ۱۳۷۵: ۳۰) هسته اصلی اندیشه‌های آخرت‌شناسانه او را شکل می‌دهد. چنین نگاهی از «رحمت خداکثری خدا» موجب می‌شود که نزد ابن عربی عمل به وعده‌ها بر تحقق وعیدها از سوی خدا رجحان داشته باشد. وی با برجسته‌سازی «وعده» در برابر «وعید» معتقد است آنچه پرازنده ساحت الهی است، ترجیح کرم است نه عمل به وعید (ابن عربی، ۱۳۹۷ق، ج ۸: ۱۰۸). وی «خلف وعده» را امری مذموم و دور از ساحت حضرت حق، و در برابر «خلف وعید» را امری پسندیده، و شایسته ساحت الهی می‌شمرد و بر آن است که حضرت حق ذاتاً طالب ثنای محمود است و سبب چنین ثنایی علاوه بر عمل به وعده، خُلف وعید از سوی اوست؛ بنابراین چنین ثنای محمودی مقتضی خلف وعید از سوی خداست (ابن عربی، ۱۳۷۰ش: ۹۴-۹۳؛ همو، ۱۳۹۷ق، ج ۸: ۱۰۸). ابن عربی عمل به وعده را از سوی خدا قطعی دانسته، اما عمل به وعید را امری ممکن-الوجود می‌شمرد که تحققش نیاز به علتی موجب دارد؛ از نظر وی «سیئات بندگان» علت موجب تحقق وعید است و وعده آموزش همه سیئات از سوی خدا این علت را از بین برده و تحقق وعید را مستحیل ساخته است (ابن عربی، ۱۳۷۰ش: ۹۴؛ عقیفی، ۱۳۸۰: ۱۴۸).

با آنکه نصوص فراوانی با قطعیت از تحقق وعیدهای الهی خبر می‌دهد (ر.ک. ابراهیمی، ۱۳۷۶: ۷-۱۰۶؛ بیات، ۱۳۹۳: ۱۱۳)، ابن عربی بر اساس روش کلامی خود، ابتدا تمامی وعیدها را «ممکن‌الوجود» نام‌گذاری می‌کند و سپس، با فرض فقدان علت موجب، همه آن‌ها را «ممتنع‌الوجود» می‌خواند. این «نام‌گذاری»های همراه‌کننده، به ویژه برای مفاهیم ایدئولوژیک آخرت‌شناسانه، که موجب خلط دلایل عقلی و نقلی با یکدیگر می‌شود، راهکاری است که ابن عربی به وسیله آن می‌خواهد از قطعیت اعتقاد به تحقق وعید در گفتمان رقیب بکاهد. به نظر می‌رسد معضل اساسی ابن عربی در طرح این مدعا این است که وی نمی‌تواند نصی مبنی بر «عدم تحقق وعیدها» ارائه کند؛ اما وی به جای حل این مسأله، با رها کردن مسأله، بار دیگر از طریق تکنیک وارونه‌سازی، مدعای معکوسی را مبنی بر فقدان نص بر «تحقق وعید» مطرح می‌کند و بدینسان با نوعی مغالطه و جا به جا کردن مفاهیم می‌کوشد تا دیدگاه خود را در این باب برای مخاطبانش طبیعی و تشکیک‌ناپذیر جلوه دهد. به نظر می‌رسد وی با طرح مدعای اخیر به جای نفی خلود جهنم، تمامی وعیدهای اخروی را از اساس نفی می‌کند و بدین طریق مفهوم وعید را چنان از درون دچار انهیار و فروپاشی می‌کند که کاملاً تهی و بی‌معنا شود و در نهایت مفهوم وعید در نظریه ابن عربی امری خنثی و عقیمی می‌گردد که هیچ کارکرد معقولی را در گزاره‌های دینی نمی‌توان برای آن تصور کرد.

۶. استعاره‌زدایی از متن

تجاهل یا سوء تشخیص آگاهانه نسبت به بیان استعاری یک پاره‌گفتار در متن، شیوه دیگر ابن عربی در تغییر معنای عبارات در راستای اثبات فرضیه اوست؛ وی در فهم عبارت استعاری «ما دامتِ السَّمَوَاتُ وَ الْأَرْضُ: تا زمانی که آسمان‌ها و زمین پابرجاست» در سوره هود (هود/ ۱۰۷) که بر اساس قرائن متن دال بر ابدیت جهنم و عذاب دائم دوزخیان است، در صدد استنباط معنایی خلاف وجه استعاری کلام است؛ وی بر اساس ظاهر این عبارت عذاب جهنم را تا زمان برپایی آسمان‌ها و زمین پایدار می‌داند و معتقد است به محض نابودی آسمان و زمین عذاب الهی نیز پایان خواهد یافت (ابن عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۲ ص ۵-۳۵۴). ابن عربی در این نوع فهم، به طور عامدانه معنای مجازی عبارت مذکور را که مراد گوینده متن است، نادیده گرفته و عبارت را صرفاً در معنای حقیقی (با دلالت اولیه) می‌فهمد تا زمانمندی و محدودیت عذاب دوزخ را که از ظاهر عبارت استنباط کرده، دلیلی بر

صحت فرضیه انقطاع عذاب قرار دهد؛ در این نوع برداشت بی‌اعتنایی عمدی وی به ساخت ادبی و بلاغی عبارت کاملاً مشهود است؛ زیرا تقریباً همه علمای لغت و تفسیر اجماع دارند که بنابر اسلوب‌های ادبی و بلاغی متداول در زبان عربی عبارت «دوام آسمان‌ها و زمین» در این آیه دارای کاربردی تمثیلی و کنایی و متضمن معنایی مجازی است که دال بر ابدیت عذاب است (نک. ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰ ص ۳۳۶).

نمونه دیگر از این استعاره‌زدایی، سوء تشخیص عامدانه ابن‌عربی از عبارت «حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ» تا زمانی که شتر از سوراخ سوزن عبور کند» در سوره اعراف است؛ این آیه بیان می‌کند که مستکبران و تکذیب‌کنندگان آیات الهی زمانی می‌توانند وارد بهشت شوند که شتر از سوراخ سوزن عبور کند (اعراف/ ۴۰). در این آیه عبارت «عبور شتر از سوراخ سوزن» بیانی استعاری از محال بودن ورود این گروه در بهشت (خروج آنها از دوزخ) است؛ اما ابن‌عربی با نادیده گرفتن سویه کاربردی این عبارت و تلاش برای حذف وجه استعاری کلام، واژگانی چون «سوزن»، «شتر» و «عبور کردن» را با دلالت اولیه در نظر می‌گیرد تا امکان استنباط هر گونه معنای مجازی و استعاری را از مخاطب سلب کند و مفهوم آنها را به معنای ظاهری فرو کاهد. وی با چنین برداشتی معتقد است که عبور شتر از سوراخ سوزن امری محال نیست؛ زیرا کوچک بودن و بزرگ بودن برای یک شیء امری ذاتی نیست؛ بلکه امری اعتباری و عارضی است که موجب از بین رفتن حقیقت آن شیء نمی‌شود. از همین روی از نظر ابن‌عربی خدا قادر است شتری چنان کوچک بیافریند که هم ماهیت شتر بودنش محفوظ باشد و هم از سوراخ سوزن عبور کند؛ وقوع این امر در آخرت‌شناسی ابن‌عربی چنان سهل و بدیهی است که وی آیه مذکور را امیدوار کننده‌ترین آیه در قرآن برای اهل دوزخ می‌داند (ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج ۲ ص ۱۴۴).

در این نمونه نیز بی‌اعتنایی عامدانه ابن‌عربی به کارکرد کنایی و استعاری زبان مشهود است. تقریباً تمامی مفسران در این آیه عبارت «عبور شتر از سوراخ سوزن» را -بر اساس قواعد بلاغی زبان عربی- استعاره از یک امر محال دانسته‌اند؛ همان طور که رازی و طبرسی سیاق کلام در این آیه را از این قبیل دانسته‌اند که کسی بگوید: «هر وقت قیر همچون شیر سفید گردد، به خانه‌ات می‌آیم»؛ این سخن کنایه‌ای است از این که «هرگز به خانه تو نخواهم آمد» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۸ ص ۱۹۱-۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۴ ص ۶۴۷).

در نمونه‌های ذکر شده ابن‌عربی با چشم‌پوشی از بافت استعاری کلام و بدون توجه به مدلول‌های ثانویه و جنبه‌های کاربردی نشانه‌ها و واژگان متن، عامدانه می‌کوشد معانی محدود و ایستایی از آنها را به ذهن مخاطب منتقل کند. این نوع قشری‌گری عامدانه ابن‌عربی در فهم عبارات استعاری، موجب انسداد معنای واژگان در این گونه عبارات می‌شود و ناخواسته فهم مخاطب را از این گونه عبارات در سطح ظاهری کلام متوقف می‌کند. واضح است که در زبان استعاری واژگان در بیش از یک معنا، و به شکل چندمعنایی به کار می‌روند و به شکل چندمعنایی نیز فهمیده می‌شوند؛ از همین جهت در زبان استعاره استعمال یک واژه، بیش از معنای حقیقی آن واژه، معنا یا معناهای مجازی آن را به ذهن مخاطب منتقل می‌کند (نک: نصری، ۱۳۸۹: ص ۹-۳۸). ابن‌عربی اندیشمندی تأویل‌گراست و قاعدتاً در فهم عبارات متن، از ظاهر لفظ عبور می‌کند تا به کنه آن برسد؛ چنان که لفظ آشکار «عذاب» را به معنایی دقیقاً خلاف ظاهر آن یعنی «عذب» تأویل می‌کند؛ اما آنچه شگفت می‌نماید این است که اگر مدلول یک عبارت استعاری در متن مطابق هنجارهای بلاغی و قواعد دلالتی زبان، فرضیه ابن‌عربی را نفی کند، او با قشری‌گری عامدانه از فهم سویه‌های استعاری کلام سر باز می‌زند و دلالت‌های ثانوی نشانه‌های استعاری موجود در متن را به دلالت‌های اولیه تقلیل می‌دهد تا آنچه را که اراده می‌کند، از متن استخراج کند و در نهایت معانی واژگان و عبارات را مطابق فرضیه خود صورت‌بندی و بازروایت کند.

۷. نتیجه‌گیری

ذهن خلاق ابن عربی تحت سیطره گفتمان تکثرگرایی و شمول‌گرایی و مطابق با نظام اندیشگانی وحدت وجود در صدد جستجوی راهکارهایی مناسب برای اثبات نظریه انقطاع عذاب بوده است. به کارگیری شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن عربی در صورت‌بندی‌های زبانی و محتوایی این نظریه نشان می‌دهد که وی با قرارگرفتن در موقعیت سوژگی، در صدد پیشبرد گفتمان حاکم بر اندیشه خود در برابر گفتمان‌های شریعت‌مدار رقیب بوده است. در این نزاع گفتمانی وی با استفاده از سازوکارهای کلامی نشانه‌ها، واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه خود را دچار چرخش معنایی کرده و بدین طریق آنها را در شبکه گفتمانی خود به دام انداخته و نهایتاً روایتی نو از این مفاهیم در نظریه خود ارائه می‌کند. رسوخ پارادایم‌های انسان‌شناختی و خداشناختی شمول‌گرایانه در نظام اندیشگانی ابن عربی موجب می‌شود که وی خوانشی تا حدی ساختارشکنانه و مغایر با فهم عمومی دین‌باوران از مفاهیم ایدئولوژیک ارائه دهد. معنا تراشی‌ها و معنا سازی‌های مبتکرانه و هنجارستیزانه ابن عربی در روند غیریت‌سازی مفاهیم، منجر به ابداع مفاهیم ناسازنمایی نظیر «آتش بدون عذاب» و «عذاب بدون درد» در نظریه وی می‌شود که پیچیدگی و دشواری مدعیات وی را برای مخاطبانش دوچندان می‌کند. راهبردهای کلامی ابن عربی در تغییر معنای واژگان و مفاهیم در بستری از تک‌گویی و استبداد فهم، و با تکیه بر توانمندی‌های زبانی و بیانی، در راستای بازتولید سلطه برای گفتمان حاکم بر دیدگاه او (گفتمان کثرت‌گرایی و شمول‌گرایی)، و گسست در هژمونی گفتمان‌های رقیب به کار رفته است.

منابع

- قرآن کریم
- ابن عربی، محی‌الدین. (۱۳۷۰ش). فصوص الحکم. تصحیح ابوالعلاء عفیفی. چ ۲. تهران: الزهراء.
- _____ . (۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م). الفتوحات المکیه. چ ۱. بیروت: دارصادر. (ج ۴-۱).
- _____ . (۱۳۹۷ق/۱۹۷۷م). الفتوحات المکیه. تصحیح عثمان یحیی. ج ۱۴ و ۱۲ و ۸ و ۳ و ۱. چ ۱. قاهره: المجلس الاعلی لرعايه الفنون والآداب والعلوم الاجتماعیه.
- _____ . (۱۴۱۰ق/۱۹۸۹م). رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن. جمع و تألیف: محمود محمود الغراب. ج ۴ و ۳ و ۲ و ۱. چ ۳. دمشق: مطبعة نصر.
- ابراهیمی، حسن. (۱۳۸۸). بررسی تأویلات ابن عربی درباره آیات خلود و جاودانگی عذاب در قرآن. مطالعات عرفانی، ۸ (۱۰): ۲۶-۵.
- _____ . (۱۳۷۶). عذاب دائم از دیدگاه ابن عربی. مقالات و بررسیها، ۲۹ (۶۱): ۲۴-۱۰۵.
- بیات، محمدحسین. (۱۳۹۳). بررسی و نقد دیدگاه ابن عربی در باب کیفیت عذاب اخروی با تکیه بر آثار قرآنی و براهین عقلی. حکمت و فلسفه، ۱۰ (۳): ۹۵-۱۱۶.
- حاجتی، سمیه و احمد رضی. (۱۳۹۲). صورت‌بندی گفتمانی ابن جوزی برابر صوفیان در تلبیس ابلیس. مطالعات عرفانی، ۹ (۱۷): ۶۶-۳۹.
- خوارزمی، تاج‌الدین حسین. (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم، تصحیح نجیب مایل هروی. چ ۳. تهران: مولى .
- رازی، ابوالفتوح حسین ابن علی ابن احمد. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. به تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سلطانی، علی‌اصغر. (۱۳۹۱). قدرت، گفتمان و زبان. چاپ ۳. تهران: نشر نی.
- سیاه‌کوهیان، هاتف. (۱۳۹۹). نقد گفتمانی خوانش ابن عربی از آیات قرآن در اثبات فرضیه پایان‌پذیری عذاب. پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۱۴ (۴۵): ۱۵۰-۱۳۵.

- صدر المتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تعلیق و تصحیح و مقدمه سید جلال الدین آشتیانی. چ ۱. بیروت: موسسه التاريخ العربی.
- ضیمران، محمد. (۱۳۹۰). میشل فوکو: دانش و قدرت. چاپ ۶. تهران: هرمس .
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان. به تصحیح و تحقیق و تعلیق سیدهاشم رسولی و سید فضل الله یزدی طباطبایی. چاپ سوم. بیروت: دارالمعرفه.
- عبدی، حسین و زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۹۶). تحلیل گفتمانی رساله‌های ردیه بر تصوف در عصر صفوی. ادبیات عرفانی، ۹ (۱۶): ۱۹-۴۴.
- عفیفی، ابوالعلاء. (۱۳۸۰). شرحی بر فصوص الحکم. ترجمه نصرالله حکمت. چ ۱. تهران: الهام.
- غنی، قاسم (۱۳۷۵). تاریخ تصوف در اسلام. ج ۲. چاپ ۲. تهران: زوار.
- قیصری، محمد داوود. (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم. به کوشش سیدجلال الدین آشتیانی. چ ۱. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ق). صحیح. به تصحیح محمدفؤاد عبدالباقی. چ ۱. قاهره: دارالحديث .
- مکاریک، ایرناریما. (۱۳۹۰). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر. ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی. چ ۴. تهران: آگه.
- مک‌دانل، دایان. (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمانی. ترجمه حسینعلی نودری. چ ۱. تهران: فرهنگ گفتمان.
- میدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۷۱). کشف الأسرار و عدۃ الأبرار. به تصحیح علی اصغر حکمت. چ ۵. تهران: امیرکبیر.
- میلز، سارا. (۱۳۸۲). گفتمان. ترجمه فتاح محمدی. چ ۱. زنجان: هزاره سوم.
- هال، استوارت. (۱۳۸۶). غرب و بقیه: گفتمان و قدرت. ترجمه محمود متحد. چ ۱. تهران: آگاه.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز. (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان. ترجمه هادی جلیلی. چ ۱ تهران: نشر نی.

References

- Abdi, H., & Zarghani, S. M. (2017). Discourse analysis of rejection treatises on Sufism in the Safavid era. *Mystical Literature*, 9(16), 19-44.
- Afifi, A. (2001). A commentary on *Fusus al-Hakam* (N. Hekmat, Trans.). Tehran: Elham.
- Bayat, M. H. (2014). Study and critique of Ibn Arabi's view on the quality of the afterlife torment based on the Qur'anic works and rational arguments. *Wisdom and Philosophy*, 10(3), 95-116.
- Ebrahimi, H. (2009). Study of Ibn Arabi's interpretations about the verses of immortality of torment in the Qur'an. *Mystical Studies*, 8(10), 5-26.
- Ebrahimi, H. (1997). Eternal punishment from Ibn Arabi's perspective. *Articles and Reviews*, 29(61), 105-124.
- Ghani, Q. (1996). *History of Sufism in Islam* (Vol. 2). Tehran: Zavvar.
- Hajati, S., & Razi, A. (2013). Ibn al-Jawzi's discourse formatting against the Sufis in *Talbīs Iblīs*. *Mystical Studies*, 9(17), 39-66.
- Hall, S. (2007). *The West and the rest: Discourse and power* (M. Mottahed, Trans.). Tehran: Agah.
- Ibn al-'Arabī, M. (1992). *Fusus al-hikam* (A. Afifi, Ed.). Tehran: Al-Zahra.
- Ibn al-'Arabī, M. (2004). *Al-Futūhat al-Makkiyyah* (Vols. 1-4). Beirut: Dār Sādir.
- Ibn al-'Arabī, M. (1977). *Al-Futūhat al-Makkiyyah* (O. Yahya, Ed.; Vols. 1, 3, 8, 12, 14). Cairo: Supreme Assembly of Techniques, Customs and Social Sciences.

- Ibn al-'Arabī, M. (1989). *Rahmah min al-Rahmān fī tafsīr wa-ishārāt al-Qur'ān* (M. M. Al-Ghurab, Comp.; Vols. 1-4). Damascus: Nadhr Press.
- Jorgensen, M. W., & Phillips, L. (2010). *Discourse analysis as theory and method* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publishing.
- Khuvarazmi, T. (1996). *Sharh Fusus al-Hikam* (N. M. Haravi, Ed.). Tehran: Mowla.
- Makarik, I. R. (2011). *Encyclopedia of contemporary literary theories* (M. Muhajir & M. Nabawy, Trans.). Tehran: Agah.
- McDonnell, D. (2001). *Theories of discourse: An introduction* (H. A. Nozari, Trans.). Tehran: Farhang-e-Goftman.
- Meybodi, A. R. (1992). *Kashf al-asrar wa 'uddat al-abrar* (A. A. Hekmat, Ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Mills, S. (2003). *Discourse* (F. Mohammadi, Trans.). Zanzan: Hezareh-ye Sevom.
- Muslim ibn Hajjaj. (1992). *Sahih Muslim* (M. F. Abd al-Baqi, Ed.). Cairo: Dar al-Hadith.
- Qaysari, M. D. (1996). *Sharh Fusus al-Hikam* (J. Ashtiani, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.
- Razi, A. (1989). *Rawh al-jinan wa ruh al-janan fī tafsir al-Qur'an* (M. J. Yahaghi & M. M. Nasih, Eds.). Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Sadr al-Din al-Shirazi, M. (1996). *Al-Shawahid al-rububiyah fī al-manahij al-sulukiyyah* (J. Ashtiani, Ed.). Beirut: Institute of Arabic History.
- Siahkuhian, H. (2021). Discourse analysis of Ibn Arabi's interpretation of Quranic verses in proving the hypothesis of the 'End of Punishment'. *Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya)*, 14(45), 135-150.
- Soltani, A. A. (2012). *Power, discourse and language* (3rd ed.). Tehran: Nashr-e Ney.
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan* (H. Rasuli & F. Yazdi Tabatabai, Eds.). Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Zeimran, M. (2011). *Michel Foucault: Knowledge and power* (6th ed.). Tehran: Hermes.